

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Ortadoğu Stratejileri Halit Özkan

GİRİŞ

Ortadoğu, Birinci Dünya Savaşı'nın en hareketli bölgelerinden birisidir. Savaştan önce Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan bölge savaş bittiğinde pek çok müstakil devletin kurulduğu bir alan haline gelmişti. Bu devletlerin kuruluşlarında kendi halklarının ne kadar pay sahibi oldukları tartışmaya açık bir konudur. Çünkü savaş öncesi ve sonrası bölgede çıkarı olan emperyalist devletlerin pek çok müdahalesinin bulunduğu görüyoruz. Aynı zamanda kendi aralarında nüfuz ve hakimiyet sahası açısından dünya çapında bir rekabet halinde bulunan söz konusu emperyalist devletlerin doğrudan veya dolaylı müdahaleleri, bölgenin daha sonra aldığı şeklin belirlenmesinde birinci derecede tesir sahibi olmuştur. Batılı devletlerin kendi ülkelerindeki dahili birtakım problemler de Ortadoğu'da yer alan ülkelere yapacakları müdahaleler üzerinde etkili olmuştur. Bu çalışmada, yüzyıl başında söz konusu emperyalist devletler içinde önde gelen bir konumda yer alan İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı boyunca Ortadoğu'da izlediği politika, bu politikanın belirlenmesinde etkili olan ihtiyaçlar, ulaşılmak istenen hedefler ve bu uğurda İngiltere'nin bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler konu edilecektir. Dar kapsamlı olmakla birlikte, savaş öncesi ve sonrası döneme de değinilecektir. Yeri geldiğinde ayrıntılı olarak işleneceği üzere,

İngiltere'nin söz konusu hedefleri gerçekleştirmek için giriştiği faaliyetleri; **gizli anlaşmalar yapmak, bölgesel isyan hareketleri oluşturmak, yeni topraklar elde etmek amacıyla işgallerde bulunmak ve kendi nüfuzu altında küçük devletlerin kurulmasını sağlamak** şeklinde gruplandırmak mümkündür

ORTADOĞU'NUN ÖNEMİ

Emperyalist Avrupa, 20. Yüzyılın başında dünyanın diğer bölgelerindeki fetih hareketlerini tamamlamıştı. Bir nüfuz bölgesi olarak müdahaleye maruz kalmayan tek yer Ortadoğu'ydu.¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan en az yüz yıl önce Avrupalılar Ortadoğu'nun günün birinde büyük devletlerden biri veya birkaçı tarafından işgal edileceğini kabul etmekteydiler. En büyük korkuları, Avrupalı güçlerin kendilerine düşen pay konusunda birbirleriyle büyük savaflara girişmeleriydi.² Avrupa'daki her büyük devletin Ortadoğu'da kolaylıkla yazgeçemeyeceği pek çok çıkarı vardı. Sözelimi Almanya Doğu Afrika'daki sömürgelerine ulaşmak için Ortadoğu'yu bir geçit olarak görüyor ve bir süredir iyi ilişkiler içinde bulunduğu Osmanlı devletinden bu alanda faydalanmak istiyordu. Aynı amaçla Ortadoğu'da gerçekleştirilmesi düşünülen demiryolu projesine hararetle destek veriyordu.³ Öte yandan Rusya geleneksel hale getirdiği boğazlar yoluyla sıcak denizlere açıl-

ma siyasetini hiçbir zaman terk etmemiştir. Bölgedeki diğer bir güç olan Fransa, Kuzey Afrika'daki sömürgeleriyle bağlantılı olarak Akdeniz'in doğusunda birtakım bölgelere göz dikmişti. En nihayet İngiltere Hindistan yolunun güvenliği, zengin petrol yataklarının varlığı, Osmanlı ve Rusya için bir tehdit bölgesi meydana getirmeye uygunluğu gibi sebeplerle Ortadoğu'ya büyük önem veriyordu. Bütün bu sebepler yüzyılın başında Ortadoğu'yu büyük bir çekişme alanı haline getirmişti. Bu nüfuz elde etme yarışından galip çıkacak devlet, şüphesiz sömürgeciliğinin zirvesine ulaşmış sayılacaktı.⁴

İNGİLTERE'NİN HEDEFLERİ

İngiltere Ortadoğu ile yalnızca askeri sebepler açısından ilgilenmemektedir. Onun bu ilgisinin arkasında politik ve ekonomik sebepler de görmek mümkündür. İngiltere esas hedeflerinin Avrupa'da değil, başka bir alanda gerçekleşebileceğini görmüştü. Ona gereken bu yeni alan, Cape Town'dan Hindistan'a, oradan Avustralya ve Yeni Zelanda'ya uzanan hattın eksik bölümünü teşkil eden Ortadoğu'ydu. İngiltere canlanacaksa bunu emperyalist bir yayılmayla ve büyük bir ihtimalle Ortadoğu üzerinden yapabilecekti. Yüzyılın başında önemi iyice artan ve donanma ve hava kuvvetlerinin yanısıra kara taşımacılığında ve diğer alanlarda bol miktarda kullanılan petrolün bölgede zengin kaynaklar halinde bulunması,⁵ bölgenin pamuk üretimine uygun verimli tarım arazilerine sahip olması,⁶ sinai mallar için büyük bir pazar halini alması,⁷ Yahudi yerleşimi için seçilen toprakların burada bulunması, Süveyş kanalı vasıtasıyla Hindistan'a ulaşımın⁸ yine buradan sağlanması gibi unsurlar İngilte-

re'nin dikkatini bölgeye yoğunlaştırmasına ve Ortadoğu'ya sahip olmak şeklinde özetlenebilecek birtakım hedefler belirlemesine neden olmuştur. Bu hedefler arasında Ortadoğu'yu küçük devletler halinde yönetimlere ayırıp İngiliz nüfuzunu hakim kılmak önemli bir yer tutar. Söz konusu devletler aynı zamanda Rusya ile, İngiltere'nin hakimiyetindeki topraklar arasında bir tampon bölge⁹ meydana getirecek ve kuzeyden gelmesi muhtemel bir Rus tehdidi de böylece önlenmiş olacaktır. Bu savaşta İngiltere'nin en açık hedefinin Osmanlı'nın tamamen yıkılıp Anadolu'da yeni bir devletin varlığını devam ettirmesi, Ermenistan, Suriye ve Arap devletlerinin kurulması şeklinde biçimlendirildiğini söyleyebiliriz.¹⁰ Rusya'nın ihtilalden sonra savaştan çekilmesi ve Almanya'nın yenilmesiyle bölgede yalnızca Fransız rekabetiyle karşı karşıya kalan İngiltere, hedeflerini gerçekleştirme yolunda bu rakibini de saf dışı etmek amacıyla birtakım planlar geliştirmiş ve bu planlarını savaştan sonra -görünüşte işbirliği içinde olsalar bile- uygulamaya devam etmiştir.

GİZLİ ANLAŞMALAR VE YAZIŞMALAR

I. Sykes-Picot Anlaşması

Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin yaptıkları anlaşmalar içinde sonuçları açısından en önemlilerinden birisi şüphesiz **Sykes-Picot Anlaşması**'dır. İngiltere adına **Mark Sykes**, Fransa adına **Georges Picot** tarafından imzalanan ve daha sonra Rusya tarafından da kabul edilen bu anlaşma her iki ülke adına makul sebepler nedeniyle önceleri gizli tutulmuştu.¹¹ Söz konusu anlaşma, yirminci yüzyıl başına gelindiğinde dünyanın en önemli nüfuz bölgesi sayılan¹² Ortadoğu'nun, o döne-

min iki emperyalist devleti arasında paylaşimini öngörüyordu. Buna göre Suriye'nin batısı ile kuzeyi ve Şam, Halep ve Musul bölgelerini kapsayan kısmı Fransa'ya; Irak, Mısır ve Filistin ile Arabistan'ın doğu bölgesi İngiltere'ye ait olacaktı. Ayrıca Filistin'deki kutsal topraklarda uluslararası bir yönetim kurulacaktı.

Bu anlaşma sonunda Arapların elinde orta ve güney Arabistan dışında bağımsız toprak kalmıyordu. Bu toprakların yönetimi ise biraz sonra bahsedeceğimiz üzere birtakım şartlarla Araplara devrediliyordu.¹³ İngilizler adına bu anlaşmayı imzalayan **Mark Sykes** uzun süre Orta-doğu'da bulunmuş, bölgenin özelliklerini iyi tanıyan bir uzmandı.

II. Balfour Bildirisi

Ondokuzuncu yüzyılda dünyada önemli bir güç haline gelen siyonizm ve bu gücü temsil eden Yahudiler, bir sonraki yüzyılın başına gelindiğinde özellikle İngiliz ve Amerikan siyasetçileri üzerinde etkin bir güç olarak faaliyette bulunuyorlardı. Buna karşılık söz konusu siyasetçiler de Yahudi desteğini siyasi arenanın vazgeçilmez unsurlarından saymaktaydılar.¹⁴ Bu karşılıklı çıkar ilişkisinin bir sonucu olarak İngiliz hükümeti ile İngiliz Yahudi cemaatinin lideri **Lord Rothschild** arasında gerçekleşen bir yazışmanın metni 2 Kasım 1917'de yayınlandı.¹⁵ İngiltere'nin dış ilişkilerinden sorumlu **Arthur Balfour** tarafından yazılan ve **Rothschild**'e gönderilen bu mektupta İngiliz hükümeti Filistin'de bir Yahudi vatanının kurulmasını desteklediğini açıkça belirtmekteydi. Aynı mektup bölgede yaşayan diğer unsurların sosyal ve dini haklarının gözetilmesi gerektiğini de savunmakla beraber, yerleşimcilerin % 90'ını oluşturan Araplardan 'diğer unsur' olarak bahsediyor ve onların politik haklarına temas etmi-

yor.¹⁶ belki de bu hakkı yok sayıyordu. Bu yazışma, **Sykes-Picot Anlaşması**'na nazaran çok daha büyük sonuçlar doğurmuş, yüzyılın sonuna gelindiğinde hala halledilemeyen ve kısa vadede çözümlenme ihtimali bulunmayan birtakım sıkıntılar ortaya çıkarmıştır.

Yahudi Meselesi

Siyonizm, sosyo-politik ve milliyetçi bir güç olarak on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmıştır.¹⁷ Rusya'da ve Avrupa'nın milli temellere dayanan diğer ülkelerinde görülen Yahudi aleyhtarlığı, siyonizmin politik bir güç olarak ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu baskılardan etkilenen **Theodor Herzl** 1897'de Basel'de ilk siyonist organizasyonunu gerçekleştirmiştir.¹⁸ Yahudiler bu toplantının ardından Osmanlı sultanına başvurup Filistin'de bir vatan talep etmişler ancak bu teklifleri reddedilmişlerdir.

1900'lü yılların başlarında siyonizmin tüm Yahudiler tarafından desteklenmediği söylenemez.¹⁹ Orta ve batı Avrupa'daki zengin Yahudiler kendilerine pek çok yükümlülük getireceğini düşündükleri 'Filistin'de bir Yahudi yurdu' projesine sıcak bakmıyorlardı. Bunlar arasında İngiltere'de kabine üyesi **Edward Montague** gibi aristokrat kökene sahip kişiler de bulunmaktaydı.²⁰ Amerikan Yahudileri de henüz konuya yeterince ilgi göstermemişlerdi. Ancak bu ilgisizlik uzun süre devam etmemiş, kısa zaman sonra tüm dünyadaki Yahudilerin büyük kısmı bu fikre taraftar olmuşlardır.

Savaş başladığında siyonist faaliyetler daha çok Almanya'da yoğunlaşmıştı. Avrupa'nın savaşta iki kampa ayrılması üzerine bu merkez Londra'ya intikal etti.²¹ Siyonistler o dönemde Osmanlı hakimiyeti altında bulunan Filistin'de bir Yahudi vatanının oluşturulması için sürekli

faaliyette bulundular. Bu faaliyet ferdi olarak siyasetçiler üzerinde yoğunlaştığı gibi, basın yoluyla kamuoyunda Yahudi topluluğuna sempati duyan bir tavrın ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Bütün bu faaliyetler sonuç vermekte gecikmemiş ve **Balfour Bildirisi**'nin yayınlanmasıyla zirveye ulaşmıştır. Bildirinin yalnızca Yahudiler açısından değil, aynı zamanda İngilizler için de bir başarı olması bekleniyordu. Zira İngiltere, bu bildiri sayesinde Almanya ve Avusturya'daki Yahudilerin desteğini almayı umuyordu.²² Normalde gizli kalması beklenen bu bildirin yayınlama sebepleri arasında söz konusu beklentinin büyük payı olmuştur. Ayrıca İngiltere bu bildirin kendisine sağlayacağı avantajla 'ateist Fransızları'²³ kutsal topraklardan uzak tutmayı amaçlamıştı. İngilizlere göre Filistin topraklarında bir Fransız hakimiyeti asla düşünülemezdi.

Balfour Bildirisi, hem biraz sonra bahsedeceğimiz **McMahon-Hüseyin Yazışmaları**'na hem de **Sykes-Picot Anlaşması**'na aykırıydı. Bölgeye bir miktar Yahudinin yerleşmesine izin vereceğini, ancak bir Yahudi devletini kabul etmeyeceğini söyleyerek anlaşmaya tepki gösteren **Şerif Hüseyin** İngilizlerden derhal bir açıklama istemiştir. İngiltere'yi temsil etmek üzere kendisine gönderilen **D. G. Hogarth**, İngiltere'nin dünyada önemli bir güç haline gelen Yahudiler hakkındaki titizliğini ve bölgeye yerleşecek Yahudi nüfusun getireceği ekonomik faydaları belirterek, bu bildirin Arap nüfusun politik ve ekonomik özgürlüğüne bir kısıtlama getirmeyeceğini garanti etmiş, kendi çıkarını da gözeten ve İngilizlerle daha aşırı bir ihtilafa girmeyeceğini düşünen **Şerif Hüseyin** bu açıklamalarla ikna olmuştur.²⁴

Balfour Bildirisi'yle İngiltere'nin açık

desteğini alan Yahudiler, savaşın ilk yıllarından itibaren sistemli göç hareketini başlatmışlar ve dokuzda birlik bir azınlık iken çeyrek yüzyıl gibi kısa bir zaman içinde üçte ikilik çoğunluğa ulaşmışlardır.²⁵

İngiltere'nin Yahudilere aşırı destek vermesinin sebebi yalnızca ülke içindeki ve dışındaki Yahudilerin güvenini kazanmak istemesi olarak görülmemelidir. Bu desteğin ardındaki önemli nedenlerden biri de Filistin'i kontrol altında bulundurarak Süveyş kanalının güvenliğini sağlamayı hedeflemesidir.²⁶

III. McMahon-Şerif Hüseyin Yazışması

İngiltere Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı devletini yıkmak amacıyla Ortadoğu'da pek çok faaliyette bulunmuştur. Bu faaliyetler arasında Arapların Osmanlı aleyhine kışkırtılması önemli bir yer tutar. Mısır'da kurulan **Arap Bürosu**'na bağlı İngilizlerin gayretleriyle Araplar arasında varolan hoşnutsuzluklar kışkırtılmış ve Araplar Osmanlı aleyhinde bir isyana hazır hale getirilmişlerdir. Haşimi soyundan gelen Mekke emiri **Şerif Hüseyin** ile İngiltere'nin Mısır'daki temsilcisi **Henry McMahon** arasında 1915-1916 yıllarında gerçekleştirilen yazışmalar, **Arap Devrimi**'nin hazırlayıcısı olmuştur. Bu yazışmalarda İngilizler, Osmanlı yönetimi aleyhinde bir isyana girişmesi halinde **Şerif Hüseyin**'i askeri ve ekonomik yönden destekleyeceklerini bildiriyorlardı. İngilizler yalnızca Osmanlılara değil, aynı zamanda diğer Arap güçlerine karşı da **Şerif Hüseyin**'in desteklenmesini taahhüt ediyorlardı. Böylece Hicaz bölgesinde bir Arap krallığı kurulacak ve bu krallığın başına **Şerif Hüseyin** geçecekti.²⁷

Görüldüğü gibi İngilizler savaş öncesinde ve savaş boyunca gizli ya da açık pek çok yazışma ve anlaş-

ma yapmış, bu anlaşmalarda diğer güçlere destek verir gibi görünmekle beraber nihai planda kendi çıkarlarını korumayı hedeflemiştir. Ne var ki beklenmedik birtakım gelişmeler İngilizleri zor durumda bırakmıştır. Bu gelişmeler içinde en önemlisi Rusya'nın savaştan çekilmesine sebep olan Bolşevik ihtilalidir. Bolşevikler ihtilalden sonra, çarlık hükümeti tarafından imzalanan gizli anlaşmaları kamuoyuna açıklamışlar ve böylelikle İngilizlerin ve diğer emperyalist devletlerin bölge üzerindeki gizli hesaplarının ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.²⁸ Özellikle **Sykes-Picot Anlaşması**'nın yayınlanması, Araplar arasında büyük bir hoşnutsuzluk meydana getirmiş, **Şerif Hüseyin** İngiltere'den acilen bir açıklama beklediğini belirterek bu hoşnutsuzluğu ifade etmiştir. Yapılan açıklamalar kısa vadede tatmin edici olmakla birlikte Araplar arasında yaygın hale gelen gizli bir İngiliz düşmanlığının önüne geçilememiştir. Bu düşmanlık savaştan hemen sonraki yıllarda etkisini gösterecektir.

Arap Bürosu

İngilizlerin Ortadoğu'daki faaliyetleriyle ilgili olarak gündeme getirilmesi gereken bir konu da **Arap Bürosu** adıyla bilinen ve Arap isyanının başarıya ulaşmasında büyük rol oynayan kurumun çalışmalarıdır. Bu büronun kurucusu **Sykes-Picot Anlaşması**'nın mimarlarından **Mark Sykes**'tir. **Sykes**, sorumluluğunu üstlendiği Ortadoğu'da yaptığı uzun süreli geziler sonunda bölgedeki işlerle ilgilenmek üzere bir büronun kurulmasına karar vermiştir. Onu bu kararı almaya zorlayan birtakım etkenlerin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında bir seferinde bölgeyle ilgili basit bir bürokratik işlemleri gerçekleştirebilmek için on altı ayrı yere müracaat etmek zorunda

kalışı zikredilebilir.²⁹ Karşılaştığı bu zorluklar **Sykes**'in zihninde böyle bir büronun kurulması fikrini ortaya çıkarmış ve fikrini bir teklif halinde İngiliz parlamentosuna sunmuştur. Onun teklifini kabul eden parlamento söz konusu büronun Kahire'de kurulmasına izin vermiştir. Böylece **Arap Bürosu** vasıtasıyla İngiltere, Arap isyanı ve bölgedeki diğer faaliyetlerle doğrudan ve süratli biçimde ilgilenebilme fırsatına kavuşmuştur. Büronun ilk çalışanları arasında sonradan bir kahraman haline gelen meşhur İngiliz casus **T. E. Lawrence** de vardır.³⁰

Kurulduğu dönemlerde **Arap Bürosu**'na pek çok eleştiri yöneltildiğini görmekteyiz. Bu eleştiriler daha çok **Arap Bürosu**'nu meydana getiren üyelerin politikayla alakaları ve siyasi tecrübeleriyle ilgilidir. Büronun mensuplarının çok azının doğrudan siyasi tecrübesi vardır ve üyelerin pek çoğu eleştirilenlerin ifadesiyle 'amatör olarak' siyasi faaliyette bulunmaktadır.³¹ Onların bu amatörlükleri nedeniyledir ki faaliyetleri yalnız Arabistan ve Mısır'ın bir bölümüyle ilgili kalmış ve Irak ve İran gibi bölgeler ihmal edilmiştir.

Yukarıda sayılan eleştirilere rağmen **Arap Bürosu**, İngiliz hükümetinden aldığı hatırı sayılır maddi desteğinden de yardımıyla Arap isyan hareketinin koordinesinde başarılı olmuş ve en azından kendi hedeflerini gerçekleştirmiştir.

Arap İsyanı

İngilizlerin Ortadoğu'da amaçlarına ulaşma yolunda en büyük yardımı **Arap İsyanı**'ndan aldıkları şüphe götürmez bir gerçekliktir. **Arap İsyanı** Anadolu'daki Ermeni isyanına göre daha iyi planlanmış, daha iyi zamanlanıp daha iyi desteklenmişti. Ermeniler Müslüman çoğunluk arasında Türkiye'nin ortasında yaşarlarken, **Arap İsyanı** yarı bağımsız

Hicaz eyaletinde başlamıştı. Bölgede hemen hemen tümüyle Müslüman Araplar bulunuyordu. İslamiyetin en kutsal iki yeri olan Mekke ile Medine buradaydı ve başta bir Arap hükümdarı olan **Şerif Hüseyin** bulunmaktaydı. Ayrıca bölge, Mısır'daki İngilizlere nisbetle Osmanlı'nın merkezine daha uzaktı. Büyük ve düzenli ordularla kıyaslandığında birkaç bin Bedevi başıbozuğunun askeri açıdan bir önemi olamazdı. Ancak bir Arap ordusunun Türklere karşı çarpışmasının moral önemi ve dahası, kutsal yerlerin koruyucusunun Osmanlı sultanı ve onun cihad ilanına karşı çıkmasının etkisi çok büyüktü. Bu durum, Müslüman tebaaları üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmek isteyen İngiliz ve Fransızlar için çok önemliydi. Bu nedenle savaşın hemen öncesinde İngiliz yönetimi **Şerif Hüseyin**'den Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda Osmanlıların karşısında yer alacağına dair garanti aldı.³² Daha sonra gerçekleşen **Arap İsyanı**'nın zamanlaması da Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesine denk düşmüştü.³³

Arap İsyanı'nın İngiltere'nin kışkırtmaları dışında birtakım somut sebepleri de bulunmaktaydı. 1916 yılı Nisan ayında Osmanlı yöneticisi **Cemal Paşa**'nın emriyle tutuklanan iki yüz kadar Arap ileri geleninden yirmi ikisinin Beyrut ve Şam'da asılması Araplar arasında büyük bir hoşnutsuzluk meydana getirmiş ve Araplar artık isyan zamanının geldiğine inanmışlardı.³⁴

Uzun ve gizli görüşmeler sonunda **Şerif Hüseyin Arap İsyanı**'nı 5 Haziran 1916'da başlatıp Hicaz'ın bağımsızlığını ilan etti.³⁵ Takip eden iki yılda **Arap Devrimi** birtakım iniş ve çıkışlarla devam etmiştir. Meşhur casus **T. E. Lawrence** ve Kahire'de bulunan **Arap Bürosu**'na bağlı diğer

İngiliz subaylar tarafından yönetilen³⁶ **Şerif Hüseyin** ve oğullarının birlikleri itilaf devletlerinin yanında Osmanlılara karşı savaşmışlardır. İngiliz Keşif Kuvvetleriyle birlikte ilerleyen Araplar, Akabe ve Amman'ı ele geçirdiler. 1918 yılı Eylül ayında Şam yakınlarına gelen İngilizler, Arapların şehre girip **Hüseyin**'in oğlu **Faysal** yönetiminde bir hükümet kurmalarına izin verdiler. Osmanlı Devleti'nin Ekim ayında mütareke imzalamasıyla Araplar artık kendilerine vadedilen bağımsızlığı elde ettiklerini düşünüyorlardı.³⁷ Ancak savaştan sonra yapılan anlaşmalar, Arapların tüm beklentilerini boşa çıkardı. Çünkü itilaf devletleri Araplara ancak yarı-bağımsız manda yönetimini uygun görmüşlerdi. Bu ayaklanmanın ilginç bir yönü de Filistin'de yaşayan Yahudilerin ayaklanma boyunca İngilizler hesabına gönüllü olarak çalışmalarıdır.³⁸

Petrol

Birinci Dünya savaşının Ortadoğu veçhesi, petrol üzerine yapılan hesaplarla çok farklı boyutlar kazanmıştır. Petrolün savaştaki önemi bütün devletler tarafından kabul edilmekteydi ve en yoğun bulunduğu bölge Ortadoğu'ydu. Hangi bölgelerin kimler tarafından işgal edileceğinin belirlenmesinde petrolün önemli rol oynadığını görmekteyiz. Büyük bir donanmaya ve aynı zamanda gelişmiş bir endüstriye sahip olan İngilizler için petrol, vazgeçilemez unsurlar arasında yer almaktaydı.³⁹ Bu nedenle İngilizler petrol bölgelerinin işgaline öncelik vermişlerdir. Mısır, Abadan, Irak'ın güneyi, Basra körfezi ve İran bu bölgeler arasında yer almaktadır. Önceleri Rusya ile aralarında bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Fransızlara vermeye razı oldukları Musul'u bile, petrolün varlığını keş-

fettikten sonra işgal etmişler ve Rus tehlikesini petrol uğruna göze alabilmişlerdir.⁴⁰ Yukarıda sayılan bölgeler daha savaşın başında İngilizler tarafından işgal edilmişlerdir. Üstelik İran gibi bazı bölgelerde petrol boru hattını korumak amacıyla gönderilen askeri birlikler sonraları bölgenin diğer yerlerini de işgal etmekten çekinmemişlerdir. Savaşın bitiminde bölgede kurulması önerilen manda sisteminin amaçları arasında petrolün büyük devletler arasında paylaşımın da bulunduğu rahatlıkla ifade edebiliriz.

SAVAŞ VE CEPHELER

A. Savaş Öncesi Durum

1900'lerden itibaren İngiltere yalnızca boğazlarla ilgilenmeyi bırakmış, Asya Türkiye'si üzerinde de hesaplar yapmaya başlamıştır. Buradaki en önemli rakibi Rusya değil, o dönemlerde Osmanlı üzerindeki nüfuzu gittikçe artan Almanya'dır. İngiliz nüfuzunun azalmaya yüz tutmasına rağmen söz konusu dönemde Almanların, Ortadoğu'daki demiryolu projeleri gibi büyük işbirliği anlaşmalarının da yardımıyla sürekli artan bir itibara sahip olduğunu görmekteyiz.⁴¹ İngiltere bu dönemde Osmanlı'nın dış sorunlarıyla doğrudan ilgilenmek yerine, donanması için bir kaynak kabul ettiği Mezopotamya petrolü gibi konularla meşgul olmayı tercih etmiştir.⁴² 1908-1910 yılları arasında yoğun olarak ilgilendiği tek konu Mezopotamya'dan geçen demiryolu projeleridir ve İngiltere bu projelerin daha çok ticari yönü üzerinde durmaktadır. Mezopotamya'daki sınai üretimin İngiliz denetimi altında gerçekleşmesi, üretilen malların İngilizlere ait demiryollarıyla Akdeniz'e taşınması ve yine İngiliz ticari filosuna ait gemilerle Avrupa'ya ulaştırılması fikri, bu dönemin tüm İngiliz siyasetçilerine

oldukça cazip gelmektedir.⁴³ Ne var ki İngiltere uluslararası siyasi dengelerdeki birtakım değişiklikler nedeniyle, bölgede savaş öncesinde istediği ölçüde hakimiyet kurabilmiş değildir. Özellikle Osmanlı üzerindeki Alman etkisi ve Ortadoğu'daki bir diğer güç olan Fransızlarla içinde buldukları rekabet İngiltere'nin bu başarısızlığında etkili olmuştur.

B. Savaş Dönemi

Birinci Dünya Savaşı, esas itibarıyla Fransız İhtilali'nin ve ihtilal savaşlarının tabii bir sonucudur.⁴⁴ Bir yanda bu ihtilalden sonra ortaya çıkan **liberalizm** ve **milliyetçilik** gibi akımlar savaşın başlamasında büyük öneme sahip olan balkanlarda etkili olurken, diğer yanda Alman dış politikasının **Bismarck** yönetiminde takip ettiği tutum Avrupa'da kutuplaşmalara yol açmıştı. Bu kutuplar arasındaki mücadele ve silahlanma yarışı, endüstrinin gelişmesi sonucu büyüyen sömürgecilik faaliyetleri vasıtasıyla dünyanın diğer bölgelerini de etkisi altına almıştı.⁴⁵ Böyle bir rekabet ortamı, bir savaşın patlak vermesi için gerekli tüm şartlara sahip görünmekteydi.

İngiltere'nin Savaşa Katılması

Alman-Rus münasebetleri, Avusturya-Macaristan ve Sırbistan üzerindeki koruyuculukları nedeniyle gerginleşmişti. Rusya'nın seferberlik ilan etmesi üzerine Almanya Rusya'ya savaş açtı. Almanya, Ruslarla birlikte seferberlik ilan eden Fransa'ya da savaş açmıştı. Bu durum Almanya ile İngiltere'yi karşı karşıya getiriyordu. Zira Almanya Fransa'ya saldırabilmek için Belçika'dan geçmek zorundaydı ve bu konudaki talebi, İngiltere'ye danışan Belçika tarafından reddedilmişti. Almanya bunun üzerine Belçika'ya da savaş ilan etti. Almanya'nın Belçika'ya saldırmasını gü-

venliği için bir tehdit sayan İngiltere kendini savaşa resmen dahil eden kararı aldı ve 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya harp ilan etti.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi

İtilaf devletleri nezdinde ittifak girişimleri sonuç vermeyen Osmanlı Devleti, savaşın başlamasından iki gün önce Almanya ile bir ittifak yapmıştı. Ancak savaşın başladığı ilk günlerde tarafsızlığını ilan etti.⁴⁷ Osmanlının tarafsızlığı, boğazlar vasıtasıyla Rusya'ya yardım gönderebileceğini uman itilaf devletlerinin işine geliyordu. Bu nedenle itilaf devletleri çeşitli girişimlerde bulunarak Osmanlının tarafsızlığını garanti altına almak istemişlerdir.⁴⁸

İki cephede birden mücadele eden Almanya ve Avusturya kendi yüklerinin hafiflemesi amacıyla Osmanlının Rusya'ya harp açmasını istemekte ve Osmanlı Devleti'ne bu yönde baskı yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti önceleri mali durumunun bozukluğu ve seferberlik hazırlığını tamamlamamış olması gibi bahanelerle bu baskılara karşı çıkmışsa da iki Alman savaş gemisinin neden olduğu meşhur olaydan sonra fiilen savaşa girmiş oldu.⁴⁹

Osmanlı-İngiliz Cepheleeri

Osmanlı Devleti'nin savaşın başında yaptığı planın bir bölümü, İngiltere'nin ana imparatorluk yolunu kesmek amacıyla Süveyş kanalı ve Mısır'a doğru harekete geçmekten ibaretti.⁵⁰ Buna karşılık İngiltere Osmanlı Devleti'ne iki ayrı cephede birden savaş açtı: Önce güney Irak ardından Çanakkale. İngiltere'nin Irak cephesini açmasına Abadan petrolünü korumak istemesi ve kuzeydeki Ruslarla birleşerek Türk kuvvetlerinin İran üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesini engellemek düşüncesi sebep olmuştur.⁵¹

Savaşın başında İngilizlerin ilk olarak ele geçirdikleri toprak Irak olmuştur. Kut'ül-Amare'de uğradıkları yenilginin şokunu çabuk atlatan İngilizler kısa sürede Bağdat'a girmişlerdir. Ancak buranın Hint-İngiliz yönetimine mi yoksa merkezi İngiliz yönetimine mi bırakılacağı, yerli halka yapılan vaatlerin yerine getirilmesi gibi birtakım sıkıntılarla karşılaşmış, Ortadoğu'nun işgalinin hesaplandığı kadar kolay ve problemsiz olmayacağı anlaşılmıştır.⁵²

İngiltere Mısır'ın kontrolünü ele geçirmek ve bölgenin problem haline gelmesini önlemek amacıyla 1915 yılında ülkeyi himayesi altına aldığını ve Mısır'ın tüm savunmasının kendi sorumluluğunda olduğunu bildirdi.⁵³ Osmanlı taraftarı olan Hıdiv Abbas Hilmi'nin yerine İsmail'in oğullarından birini sultan atadı. Osmanlı sultanının cihad çağrısı Mısır'da yeterli karşılığı görmedi. 1915'te Osmanlı ordusunun Kanal'a yaptığı saldırı başarısızlıkla sonuçlandı.

İngilizler yeni petrol bölgeleri bulmak üzere harekete geçmişlerdi. Türk gemilerinin Rus limanlarına saldırmasından iki hafta sonra Şattü'l-Arab'ı, 1917 yılında ise Bağdat'ı ele geçirdiler.⁵⁴ Mondros mütarekesinden sonra da Musul İngilizlerin eline geçti.

Savaş boyunca Osmanlıya bağlı kalıp cihad ilanına olumlu cevap veren tek bölge Yemen'di. Bu nedenle Yemen'e yerleşen Osmanlı gücü İngilizler ve diğer itilaf devletleri için sürekli bir tehdit oluşturmuştur.⁵⁵

1918 yılında yapılan savaşta Filistin ve Suriye bölgesi Osmanlı kontrolünden çıktı. Çoğunluğunu Arapların oluşturduğu, Lawrence ve diğer İngiliz subaylarınca yönetilen Arap kuvvetleri galip geldi ve bütün Filistin-Suriye bölgesi İngilizlerin Ortadoğu kuvvetleri komutanı Al-

lenby'nin kontrolü altına girdi.

Savaşın ilk yıllarında İran'ın kuzeyinde Ruslar, Azerbaycan'da ise Türkler vardı. İngilizler Hindistan'daki kuvvetlerinden yararlanarak doğu İran'da askeri bir garnizon kurmayı başardılar. Aynı bölgede bulunan küçük bir Alman birliği İngilizleri savaşın sonuna kadar meşgul etmiştir. İran hükümeti savaşta Osmanlılar safında yer alınca İngilizler Ahvaz'a püskürtüldü. Ancak bir müddet sonra İngilizler, eskiden beri kendilerine destek olan Bahtiyari kabilesinin yardımıyla Osmanlıları Irak'a çekilmeye mecbur ettiler. Böylece İran petroleri de garanti altına alınmış oluyordu.⁵⁶

C. Savaş Sonrası Ülkelerin Durumu

Savaş bittiğinde Ortadoğu'daki en büyük güç şüphesiz İngiltere'ydi.⁵⁷ Fransızlar yalnız Çanakkale'de savaşmışlar, Amerikalılar ise hiçbir şeye el sürmemişlerdi. İngilizler bölgeye büyük emek harcamışlardı ve burada en büyük hak sahibi olduklarını iddia ediyorlardı. Ancak İngiliz askerlerinin terhis için ayaklanması Ortadoğu'nun dengelerini bir kez daha altüst etti. **Churchill** askerlerini terhis edince Ortadoğu'da büyük kısmı Müslüman askerlerden oluşan Hint ordusundan başka İngiliz kuvveti kalmadı. Müslümanlara ait bir bölgenin hristiyan komutasındaki Müslüman askerlerce işgal altında tutulmasının sıkıntısı İngiltere'yi Osmanlılara karşı dostça bir politika izlemeye mecbur etti.⁵⁸

Savaş bittiğinde İngiltere'nin tek sıkıntısı ordunun dağılımı değil, 1920-21 yıllarında patlak veren ekonomik çöküntü ve işsizlik nedeniyle ortaya çıkan sosyal sıkıntılar, İngiltere'nin Ortadoğu'ya müdahale etmek yerine ülke içinde dü-

zeni sağlamakla meşgul olması gerektiği düşüncesini doğurdu.⁵⁹ İşte Ortadoğu'nun ve dünyanın geri kalan kısmının haritası İngiltere açısından böylesine sıkıntılı bir dönemde çizilmiştir.

Savaşın sonra yapılan müzakerelere kamuoyunda büyük takdir toplayan Amerikan başkanı **Wilson** da katıldı. İngilizler bu müzakereler boyunca kendi amaçlarına ulaşma yolunda çok ustalıklı bir siyaset takip etmişlerdir. **Lloyd George** Amerikan başkanı **Wilson**'un anti-emperyalist öfkesini İtalya ve özellikle Fransa üzerine yönelterek kamuoyunu yanıltmak amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuştur.⁶⁰ Buradaki amacı, en büyük paya sahip olduğu Ortadoğu'yu tali bir gündem maddesi haline getirmektir. Örneğin **Wilson**'un Filistin meselesini gündeme getirdiği sırada Almanların doğu Afrika'ya müdahalesini tartışma konusu yaparak dikkatlerin dağılmasını sağlamıştır. Tüm tartışmalardan sonra sıra Ortadoğu'ya geldiğinde **George**, İngiltere'ye Ortadoğu hakkında yöneltilen soruları ustalıklı geçiştirmiş ve Fransa'nın Ortadoğu'daki emellerine dikkat çekmiştir.

Müzakereler boyunca İngiltere'nin Fransa'yı bölgeden çıkarmak için çok istekli olduğu görülür.⁶¹ Savaşın başlarında Musul gibi bölgeleri Fransız hakimiyetine vererek Rusya ile arasında bir tampon bölge oluşturma düşüncesinde olan İngiltere'nin bu tavrını anlamak ilk bakışta güç olmakla beraber, Osmanlı ve Rusya'nın artık etkisiz hale geldikleri göz önünde bulundurulduğunda söz konusu tavrın daha kolay anlaşılabileceğini düşünüyoruz. Bununla beraber İngiltere Fransa'yı bölgeden çıkarma düşüncesinde başarılı olamamıştır.

1920 yılı başlarında İngiltere, Fran-

sa ile arasında ihtilaf konusu olan Suriye üzerindeki emellerinden vazgeçince iki ülke Ortadoğu topraklarını paylaşma hususunda bir anlaşmaya vardılar.⁶² Buna göre İngiltere Filistin, Mezopotamya, Mısır ve Körfez kıyılarını; Fransa ise Lübnan dahil olmak üzere Suriye'yi aldı. Sevr adıyla bilinen ve bölgenin diğer yerleriyle ilgili koşulları da belirleyen bu anlaşma 1920 Ağustosunda imzalandı. Buna ve savaş boyunca kararlaştırılmış gizli anlaşmaların geçersiz kalmasıyla yapılan diğer anlaşmalara göre Ortadoğu halkları kendi kendilerini yönetme hakkına sahip oluyorlardı. Ne var ki bu hak konusunda henüz tecrübesiz oldukları için her ülke büyük devletlerden birinin gözetimine veriliyordu. Bu yeni yönetim biçiminin adı 'manda sistemi' idi.

Savaşın sonra bölgede meydana getirilen manda yönetimleri, İngiltere için sürekli problem oluşturmuştu. Osmanlıyı parçalamak üzere bölge halkına aşılacakları bağımsızlık fikri kısa süre içinde kendi aleyhlerinde kullanılan bir silah haline gelmişti.⁶³ Şimdi bu ülkelerin durumunu kısaca gözden geçirelim:

Mısır: İngilizlere ilk meydan okuma Mısır'dan gelmişti. I. Dünya Savaşı İngiltere'nin Mısır'daki etkisini azaltmıştı. Eski bir siyasetçi olan **Sa'd Zağlul** yönetiminde başlayan isyan hareketleri kısa sürede kontrolden çıktı.⁶⁴ İngilizler Mısır'la ilişkilerine yeni bir düzen vermek gerektiğini düşünmek zorunda kaldılar.⁶⁵ 1920-22 yılları bu müzakerelerle geçtiyse de bir sonuç elde edilememiştir.

Afganistan: Süveyş kanalından sonra Hindistan yolu üzerindeki ikinci önemli nokta Afganistan'dı. İngiltere 1919 yılında burada **Emanullah Han**'in şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. **Emanullah Han** Hindis-

tan'a bile saldırdı. İngilizler onu Hindistan'dan atma konusunda başarılı olmakla beraber, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldılar.

Arabistan: Savaşın başında Osmanlı aleyhine isyanı başlatması için destekledikleri **Şerif Hüseyin** Arabistan'ın tek hakimi değildi. Bölgenin diğer önemli bir gücü **İbn Suud** idi.⁶⁶ İngilizler her iki güce birden Osmanlıya karşı destek vermişlerdi. Ancak savaştan sonra hangi tarafın yanında yer alınacağı konusu bir problem olmuştu. İngilizler tercihlerini **Şerif Hüseyin**'den yana kullandılar. Fakat bu yanlış bir tercihti, çünkü neticede **İbn Suud** kazanmıştı. İngiltere 1927 yılında **İbn Suud** yönetimini resmen tanıdı.⁶⁷

Irak: Irak'a dahil edilmesi düşünülen Musul'da Kürtlerin varlığı bir problemdi. Çünkü Kürtler Araplar tarafından yönetilmekten hoşnut değillerdi. Bir diğer önemli ihtilaf konusu ise Şii-Sünni anlaşmazlığıydı.⁶⁸ Bu sorunlar nedeniyle İngiltere Irak'ta Suriye'de olduğu gibi hızlı hareket etmek yerine daha yavaş davranmayı tercih etmişti. İşgalden üç yıl sonra bile hala yönetim şeklinin nasıl olacağına karar verilmemişti.⁶⁹ Önce, burada manda yönetimine dayalı feodal bir düzen yerleştirilmek istendi. Ancak aydınların bir bölümünün karşı çıkması üzerine manda yönetiminden vazgeçen İngiltere kanlı ayaklanmalardan sonra 1930 yılında Irak'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.⁷⁰

Doğu Filistin: İngilizler Doğu Filistin'de herhangi bir askeri birliğe sahip olmadıklarından bu bölgeyi Suriye'ye hakim olan Fransızların nüfuz bölgesi olarak kabul etmeye mecbur olmuşlardır.

Filistin: Merkezi İngiliz hükümeti, Filistin'in bir Yahudi yurdu olmasına şiddetle taraftar iken, Filistin'de bu-

İnan İngiliz askeri yönetimi bölge şartlarından yeterince haberdar olunmaksızın bu kararın verildiğine inanmaktaydı. Aynı yönetim, söz konusu kararı engellemek amacıyla Arapları Yahudilere karşı kıskırtıp pek çok Yahudi ve Arabin ölmesine neden olmuşlardır.⁷¹ Bu şiddet hareketleri İngiliz merkezi hükümetinin Filistin politikasında birtakım değişmeler meydana getirmiş, aynı yıl Irak'ta başlayan isyanın da etkisiyle İngiliz kamuoyu Filistin'den çekilme yönünde yoğun baskılarda bulunmuştur.

İran: İngiltere'nin Rus yayılcılığını önlemek için bir tampon bölge oluşturmak amacıyla ortaya attığı 'Müslüman Devletler Topluluğu'ndan geriye yalnızca İran kalmıştı. Diğer bölgelerdeki İngiliz askerleri Churchill'in emriyle terhis edilmişlerdi. Lord Curzon 1919'da bir İngiliz-İran anlaşmasının imzalanmasını sağladı.⁷² Ancak bu anlaşma hem diğer devletlerden hem de İran halkından tepki gördü. Anlaşmanın geçerli olabilmesi için gerekli olan İran parlamentosunun desteği de sağlanamamıştı.

Bolşeviklerin İran üzerindeki tüm emellerinden vazgeçmeleri, İranlıları Rus tehdidinden kurtardı. Rus kuvvetlerinin Hazar denizinde bulunan Enzeli limanında demirleyen İngiliz deniz kuvvetlerine mensup gemilere baskın düzenleyip onları ele geçirmesi, İngilizlerin İran'ı Rus tehdidinden korumak yönündeki iddiasını da boşa çıkarmış oldu.⁷³ Bütün bunlardan güç alan Rıza Han, ülkede bir ihtilal gerçekleştirerek yönetimi devraldı ve İngiliz-İran anlaşmasını tanımadığını bildirip, aynı zamanda Moskova'yla da bir anlaşma yaptı. Böylece İngiltere Rusya'ya karşı bölgedeki üçüncü ülkeyi de kaybetmiş oldu. Diğer iki ülke Türkiye ve Afganistan'dı.

SONUÇ

Savaşın sona erdiği ilk yıllar içinde İngiltere, Ortadoğu'da en avantajlı devlet konumundadır. Bölgedeki en büyük iki rakibinden Almanya savaştan mağlup çıktığından, hiçbir hak iddia edebilecek durumda değildir. Diğer önemli rakibi Fransa ise Almanya kadar olmamakla birlikte, İngiltere'nin birtakım siyasi manevraları yüzünden bölgedeki gücünü büyük ölçüde yitirmiş, etkisi Suriye ve çevresiyle sınırlı kalmıştır. Geri kalan tüm bölgeler İngiliz etkisine açık hale gelmiştir.

Savaşta toprak kazancı ölçü alındığında İngiltere'nin son derece başarılı olduğu görülür, zira savaş sonunda elde ettiği toprakların yüzölçümü 1. 600 000 kilometrekaredir. Diğer yandan İngiltere savaştan önce kendisine hedef tayin ettiği pek çok konuda sonuca ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanması, Ortadoğu'nun kendi nüfuzu altında pek çok ülkeye bölünmesi, Süveyş kanalına sahip olmak suretiyle Hindistan yolunun güvenlik altına alınması, zengin petrol yataklarının ve tarıma elverişli toprakların elde edilmesi başarılı olunan bu hedefler arasında sayılabilir. Ne var ki bu başarıların çoğu kısa vadeli olmuş, Osmanlıdan ayırmak amacıyla Araplara aşılacakları bağımsızlık fikri bir müddet sonra kendilerini tehdit eden bir silah haline gelmiştir. Nitekim bölgede yer alan İngiliz hakimiyeti altındaki ülkelerin büyük çoğunluğu kısa süre içinde İngiltere'ye karşı ayaklanmış ve bağımsızlıklarını elde etmiştir. Ayrıca iki dünya savaşı arasındaki dönemde bölge sürekli bir istikrarsızlık halinde kalmıştır.

DIPNOTLAR

- 1 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1993, 562.
- 2 Fromkin, 562.
- 3 Stuart A. Cohen, "Britain's Policy Towards Mesopotamia Before 1914: The Case For A Revision", *Asian and African Studies*, Vol: 10, No: 1, Journal of the Israel Oriental Society, Israel, 79.
- 4 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Warner Books, New York 1992, 315.
- 5 Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in the Middle East its Discovery and Development*, Oxford University Press, London 1955, 33.
- 6 Hourani, 321.
- 7 Hourani, 321.
- 8 Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956*, Chatto & Windus, London 1963, 26; Arthur Goldschmidt Jr., *A Concise History of the Middle East*, Westview Press, USA 1991, 186; James P. Warbrug, *Crosscurrents in the Middle East*, Atheneum, New York 1968, 44.
- 9 Fromkin, 184; Monroe, 33.
- 10 Monroe, 40; Rifki Salim Burçak, *Türk-İngiliz-Rus Münasebetleri*, Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946, 49.
- 11 Peter Mansfield, *A History of the Middle East*, Viking Penguin, England 1991, 157.
- 12 Fromkin, 562.
- 13 Fromkin, 184, 566; Hourani, 318; Mansfield, 157; Goldschmidt, 190; Sydney Nettleton Fisher, *The Middle East a History*, Alfred A. Knopf Inc., USA 1959, 370; Warbrug, 40; Monroe, 33.
- 14 Fisher, 371.
- 15 Warbrug, 38; Fisher, 370-71; Goldschmidt, 191; Monroe, 39; Mansfield, 159; Hourani, 318.
- 16 Warbrug, 39; Goldschmidt, 191; Mansfield, 159.
- 17 Mansfield, 160; Fisher, 370-71.
- 18 Fisher, 371.
- 19 Fisher, 371.
- 20 Mansfield, 162.
- 21 Fisher, 371.
- 22 Fisher, 371-72.
- 23 Fisher, 372.
- 24 Warbrug, 40.
- 25 Mansfield, 160; Hourani, 323; Philip K. Hitti, *A Short History of the Near East*, D. Van Nostrand Company, USA 1966, 236; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi II: 1914-1920*, 10. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, I, 200.
- 26 Mansfield, 149; Warbrug, 44.
- 27 Fisher, 369; Goldschmidt, 187-88; Mansfield, 154; Hourani, 316; George E. Kirk, *A Short History of the Middle East (From the Rise of Islam to Modern Times)*, Books That Matter, (Praeger University Series), USA 1961, 126; Warbrug, 39.
- 28 Warbrug, 40.
- 29 Fromkin, 161.
- 30 Fromkin, 163; Goldschmidt, 189; Hourani, 317.
- 31 Bruce Westrate, *The Arab Bureau, British Policy in the Middle East 1916-1920*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1992, 5.
- 32 Reader Bullard, *Britain and the Middle East From Earliest Times to 1950*, Hutchinson's University Library, Great Britain 1951, 69.
- 33 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, 266.
- 34 Goldschmidt, 189; Fisher, 365.
- 35 Lewis, 266; Goldschmidt, 189; Kirk, 127.
- 36 Bullard, 73.
- 37 Goldschmidt, 189.
- 38 Bullard, 73.
- 39 Longrigg, 34; Warbrug, 44.
- 40 Fromkin, 184, 363.
- 41 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926*, A. Ü. S. B. F. Yay., Ankara 1978, 29.
- 42 Kürkçüoğlu, 31.
- 43 Cohen, 84.
- 44 Armaoğlu, 99.
- 45 Armaoğlu, 100.
- 46 Armaoğlu, 104.
- 47 Armaoğlu, 109.
- 48 Monroe, 23.
- 49 Monroe, 23; Fisher, 361-62; Armaoğlu, 110.
- 50 Fisher, 363-64.
- 51 Armaoğlu, 112.
- 52 Fromkin, 304.
- 53 Hourani, 317; Monroe, 25-26; Fisher, 364; Kürkçüoğlu, 39.
- 54 Bullard, 76.
- 55 Bullard, 73; Mansfield, 157; Armaoğlu, 207.
- 56 Longrigg, 33-34.
- 57 Elie Kedourie, "Great Britain, the Other Powers, and the Middle East Before and

- After World War I, *The Great Powers in the Middle East 1919-1939*, ed. Uriel Da-
un, 4; Kürkçuoğlu, 48.
- 58 Fromkin, 385.
59 Fromkin, 565.
60 Fromkin, 389.
61 Fromkin, 389.
62 Fromkin, 410.
63 Hitti, 232.
- 64 Kedourie, 6, 8.
65 Hourani, 317-18; Fromkin, 421.
- 66 Fisher, 367; Warbrug, 42; Armaoğlu, 206-
207.
67 Goldschmidt, 193; Fromkin, 424; Arma-
oğlu, 207.
68 Kedourie, 9-10; Fromkin, 568; Armaoğlu,
203.
69 Fromkin, 449.
70 Hitti, 235; Lewis, 271; Goldschmidt, 193;
Fromkin, 450.
71 Armaoğlu, 200.
72 Fromkin, 454.
73 Fromkin, 457.